

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DULUŞÇULUQ LEKSİKASI

İxtisas: 5706.01 - “Azərbaycan dili”
Elm sahəsi: Filologiya
İddiaçı: **Nəzrin Samir qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Hüseyn Abbas oğlu Əsgərov

Rəsmi
opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasimov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aynur Famil qızı Qədimaliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi
katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Bəyüqxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycanda ən qədim sənət sahələrindən biri dulusçuluqdur. Tədqiqatçılar sənətin bu növünün meydana çıxmasını neolit dövrünün ən mühüm nailiyyətlərindən hesab edirlər. Saxsı qab istehsalı uzun əsrlərin təcrübəsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Deməli, dulusçuluqla bağlı sözlər də dulus məmulatlarının özü qədər qədimdir. Bu sözlər Azərbaycan xalqının tarixinin, etnoqrafiyasının, mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün kifayət qədər informativ yükə malikdir. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının əsas qismini türk mənşəli leksik vahidlərin təşkil etdiyini nəzərə aldıqda deyə bilərik ki, bu leksikanın öyrənilməsi ümumtürk tarixinin, etnoqrafiyasının, etnopsixologiyasının, linqvokulturologiyasının tədqiqi üçün də geniş perspektiv vəd edir. Çünki, bu leksika təkcə azərbaycanlıların deyil, eləcə də digər türk xalqlarının həyatındakı iqtisadi, sosial və mədəni dəyişiklikləri əks etdirir. Bu mənada Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının hərtərəfli tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dulusçuluq leksikası dilin sosial qruplar və təbəqələr üzrə diferensiasiyasının nəticəsi kimi meydana çıxmışdır və sahə leksikası xarakterindədir. Bu sahəyə aid leksik vahidlərin bir qismi müasir dilimizdə işlənsə də, bir çox sözlər müasir dilimiz baxımından artıq arxaıkləşmişdir. Eləcə də, dulusçuluq leksikasına aid leksik vahidlərin böyük qismi ədəbi dildə deyil, şivə leksikasında özünü göstərir. Başqa sözlə desək, bu leksikada həm tarixi, həm də müasir leksika çulğlaşmış şəkildə özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin, eləcə də digər türk dillərinin tarixi leksikologiya məsələlərinin araşdırılması, türk dilləri leksikasının müqayisəli öyrənilməsi və linqvokulturoloji aspektdə tədqiqi üçün də dulusçuluq leksikasının cəlb edilməsi əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikası peşə-sənət leksikasının (başqa sözlə, sənətkarlıq leksikasının) tərkib hissəsidir.

Bu sahələr üzrə güclü inkişaf XIII əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Məhsuldar qüvvələrin və iqtisadi münasibətlərin sonrakı inkişafı, sənayedə təmərküzləşmə və elmi-texniki tərəqqi təkcə Azərbaycanda deyil, eləcə də bütün dünyada sənətkarlığın tənəzzülə uğramasına gətirib çıxarmışdır. Bu tendensiya dulusçuluqdan da yan keçməmişdir. Dulusçuluğun tənəzzülə uğraması isə öz növbəsində dulusçuluqla bağlı leksik vahidlərin dilin lüğət fondundan çıxaraq, dilin passiv fonduna keçməsinə şərtləndirmişdir. Dulusçuluğa aid onlarla söz arxaikləşərək dildən çıxmış, ya da öz istifadə dairəsini daraltmışdır. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının öyrənilməsinin aktual olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Azərbaycan dilində indiyədək dulusçuluq leksikası ayrıca tədqiqat mövzusu olmamış, sistemli şəkildə araşdırılaraq linqvistik baxımdan təhlil olunmamışdır. Yəni bu mövzuya ayrı-ayrı sahələrə aid yazılmış əsərlərdə, xüsusilə də H.Əsgərovun “Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası” [20] adlı monoqrafiyasında qismən toxunulmuşdur. Buna görə də, dilimizi zənginləşdirən, milli kimliyimizin müəyyənələşməsinə və tarixi yadaşımızın təxəyyülümüzdə canlanmasına vəsilə olan dulusçuluq leksikasının ayrıca araşdırılması və sistemə salınması aktual olmuşdur. Başqa sözlə, belə bir mövzuda tədqiqat aparmağa böyük ehtiyac yaranmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının formalaşması və inkişafının xüsusiyyətlərini öyrənməkdən, dulusçuluq leksikasının Azərbaycan dilinin leksik sistemində tutduğu yeri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycan dilinin leksik sistemində dulusçuluq leksikasının xarakterik xüsusiyyətlərinin və yerinin müəyyənləşdirilməsi, bu leksikanın məhdud istifadə dairəsinə malik digər söz qrupları ilə (terminoloji leksika, etnoqrafik leksika, dialekt leksikası və s.) oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması;

- dulusçuluq leksikasına daxil olan leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, bu leksika daxilində tematik baxımdan bir-birinə yaxın sözlərin müəyyənləşdirilməsi;

- dulusçuluq leksikasındakı ayrı-ayrı leksik vahidlərin linqvokulturoloji aspektdə öyrənilməsi, həmin vahidlərdəki etnokulturoloji informasiyanın üzə çıxarılması;

- dulusçuluq leksikasının struktur xüsusiyyətlərinin araşdırılması, sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşa malik dulusçuluq sözlərinin bu leksikadakı yerinin müəyyənləşdirilməsi, dulusçuluq sözlərinin meydana çıxma xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi;

- dulusçuluq leksikasının formalaşmasında metaforik söz yaradıcılığının oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsi;

- dillərin qarşılıqlı əlaqəsi fonunda dulusçuluq leksikasının mənşə baxımından öyrənilməsi;

- türk mənşəli leksik vahidlərin dulusçuluq leksikasında tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsi;

- dulusçuluq leksikasındakı yad mənşəli leksik vahidlərin müəyyənləşdirilməsi və mənbə dillər üzrə qruplaşdırılması.

Tədqiqatın obyektı və mənbələri. Tədqiqat işinin obyektini Azərbaycan dili təşkil edir. Yəni tədqiqat müasir Azərbaycan dilinin, Azərbaycan dilinin şivələrinin, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrinin materialları əsasında aparılır. Dissertantın Azərbaycanın müxtəlif regionlarından şəxsi müşahidə üsulu ilə topladığı, eləcə də tarixi-etnoqrafik mənbələrdən əldə etdiyi materiallar tədqiqat işinin mənbələri sırasındadır. Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin, eləcə də müasir türk dilləri və şivələrinin materialları müqayisə məqsədi ilə cəlb olunur.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasıdır.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işi yazılarkən araşdırmanın xarakterinə uyğun olaraq təsviri və dili tədqiq etməyin üsul və vasitələrinin bütöv kompleksi olan tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikası peşə-sənət, başqa sözlə desək, maddi mədəniyyət leksikasının tərkib hissəsidir və öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə məhdud istifadə dairəsinə malik digər söz qruplarından əsaslı şəkildə fərqlənir.

2. Dulusçuluq leksikasına aid leksik vahidlər təkcə xalqımızın maddi mədəniyyətini deyil, eləcə də mənəvi mədəniyyətini də özündə əks etdirir. Çünki maddi və mənəvi mədəniyyət bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Dulusçuluq sözlərinin tədqiqi azərbaycanlıların etnoqrafiyası, etnopsixologiyası, mifologiyası, həyat tərzi, təbiət və cəmiyyətdən gözləntiləri barədə informasiya verir.

3. Dulusçuluq leksikasında sadə quruluşlu sözlər düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu sözlərlə müqayisədə daha çoxdur. Bu leksikadakı leksik vahidlərin bir qismi metaforik söz yaradıcılığı yolu ilə yaranmışdır.

4. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının əsasını türk mənşəli leksik vahidlər təşkil edir. Lakin bu leksikanın tərkibində ərəb, fars, rus və Avropa, Çin dillərindən alınmış sözlərə də rast gəlmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dulusçuluq leksikası bu tədqiqat işində araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Burada dulusçuluq leksikasının Azərbaycan dilinin leksik sistemində yeri müəyyənləşdirilmiş, bu leksikanın dilin sosial qruplar üzrə diferensiasiyasının nəticəsi kimi meydana çıxan peşə-sənət leksikasının digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilmiş, məhdud istifadə dairəsinə malik digər söz qrupları ilə oxşar və fərqli cəhətləri ortaya çıxarılmışdır.

Bu tədqiqat işində dulusçuluq leksikası daxilində tematik söz qrupları müəyyənləşdirilmiş, bu leksikanın leksik-semantik, struktur xüsusiyyətləri və formalaşma yolları araşdırılmış, dulusçuluq leksikasındakı türk mənşəli və alınma leksik vahidlər mənəbi dillər əsasında öyrənilmişdir. Bundan başqa, bu işdə ilk dəfə olaraq dulusçuluq sözləri koqnitiv dilçilik və linqvokulturoloji aspektdə araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, maddi mədəniyyət leksikasına daxil olan digər söz qruplarının müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması zamanı bu tədqiqatda istifadə olunan üsul və vasitələrdən istifadə oluna bilər. Bu işə fərqli baxış bucaqlarının yaxınlaşmasına təsir edir. Gələcəkdə maddi mədəniyyət leksikasının linqvokulturoloji aspektdə öyrənilməsində də bu tədqiqatın rolu ola bilər.

Araşdırmanın nəticələri Azərbaycan dilinin etimoloji, izahlı, dialektoloji, tərcümə lüğətlərinin, həmçinin türk dillərinin müqayisəli peşə-sənət lüğətinin tərtib edilməsində, leksikologiyaya aid dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat işinin materilləri ali təhsil müəssisələrində ayrıca kurs kimi də tədris oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin elmi konfrans və seminarlardakı məruzələrində, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi müxtəlif elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrində əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş 5 səhifə, üç fəsil: I fəsil - 36 səhifə, II fəsil - 46 səhifə, III fəsil - 44 səhifə, nəticə - 4 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı -16 səhifədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 152 səhifə, 256.715 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, işin məqsəd və vəzifələri, mənbələri, metod və üsulları müəyyənləşdirilir, müdafiyyəyə çıxarılan əsas müddəalar öz əksini tapır, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi,

dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi barədə məlumat verilir.

Dissertasiya işinin I fəslə "Azərbaycan dili dulusçuluq leksikasının semantik xüsusiyyətləri" adlanır və özündə 3 paraqrafı birləşdirir. Bu fəslin birinci paraqrafında ("Dulusçuluq leksikasının xarakterik xüsusiyyətləri") dulusçuluq leksikasının Azərbaycan dilinin leksik sistemindəki yeri araşdırılır. Dulusçuluq leksikası peşə-sənət leksikasının tərkib hissəsi olduğundan peşə-sənət leksikasına aid xüsusiyyətlər burada da özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məlum olduğu kimi, peşə-sənət leksikası dilin sosial qruplar üzrə diferensiasiyasının nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Dulusçuluq leksikası da müəyyən sənət, konkret olaraq dulus sənəti ilə məşğul olan adamların maraq və tələbatını ödəmək üçün meydana gəlmiş və formalaşmışdır. Bu leksikaya aid olan leksik vahidlərin bir qismi müəyyən sosial qrup üzvlərinin nitqində işlədilir, digər qismi isə geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının əsasında Azərbaycan dilinin leksikası, qrammatik qayda-qanunları dayanır. Bu leksikada alınma leksik vahidlər olsa da, həmin vahidlər üstünlük təşkil etmir, Azərbaycan dilinə məxsus sözlər daha fəal işlənilir. Dulusçuluq leksikasına aid sözlərin böyük qismi məhdud istifadə dairəsinə malik sözlərdir və yalnız dulusçuluq sənəti ilə məşğul olan şəxslərin nitqində müşahidə olunur. Müq. et: babasıl "dulus kürəsinin günbəzinin çıxıntılarını örtən gil torpaq", çikol "gil qablara forma vermək üçün dulusun istifadə etdiyi taxta bıçaq", gəlbəri "dulus kürəsində istini nizamlamaq üçün alət", həş "gil maddəsi ayrıca, yaxud qumla birlikdə əl ilə yoğrularkən gil maddəsinin kənar qatışıqlardan təmizlənməsi", xul "dulusçuluqda gil maddəsinə kündələmək üçün istifadə olunan kündə taxtası" və s. Babasıl, çikol, gəlbəri, həş, xul sözləri yalnız dulusçuluq sənəti ilə məşğul olan şəxslərin nitqində işlədilir və onlar üçün anlaşılıqdır. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, dulusçuluq leksikasının müəyyən qismini ümumişlək sözlər təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatında ümumişlək sözlər dil

daşıyıcılarının, dildən istifadə edənlərin hamısının başa düşdüyü, işlətdiyi leksik vahidlər kimi qiymətləndirilir¹. Bu qəbildən olan sözlərə badya, bardaq, boşqab, bulud, fincan, küp, nəlbəki, piyalə, sənək kimi sözləri nümunə göstərmək olar. Belə sözlər hamı üçün anlaşılıqdır, başa düşüləndir. Məhz bu tip faktlara əsaslanaraq dulusçuluq leksikasının müəyyən qisminin ümumişlək sözlərdən ibarət olduğunu söyləyə bilərik.

Dilçilik ədəbiyyatında bəzən "dulusçuluq terminləri" ifadəsi də işlədilir. Biz bu ifadəni yanlış hesab edirik. Məsələ ondadır ki, termin elmi üslubun ayrılmaz atributudur və bu üsluba aid nitqdə (yazılı və yaxud şifahi nitq) özünü göstərir. H.Əsgərov yazır ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş dillərində terminologiya dilin leksik sistemində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müasir dövrdə inkişaf etmiş heç bir ədəbi dili elmi üslubsuz, elmi üslubu isə terminsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir². Bu iki leksik söz qrupunu yaxınlaşdıran cəhətlər mövcuddur. Bunlardan ən başlıcası hər iki qrupa daxil olan sözlərin məhdud işlənmə dairəsinə malik olmasıdır. Yəni terminlərdən elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində, dulusçuluq leksikəsindən isə yalnız bu sənətlə məşğul olan adamların nitqində istifadə olunur.

Dulusçuluq leksikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi bu leksikanın dəyişməyə az meyilli olmasını göstərmək olar. Bu leksikanın tərkibində arxaizm və tarixizmlərə rast gəlmək mümkündür. Dulusçuluqla bağlı onlarla söz əsrlər boyu dəyişmədən günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İbn Mühənnə lüğətində qeydə alınmış dulusçuluq leksikası ilə Azərbaycan dilinin müqayisəsi bu fikri bir daha təsdiq edir. Müq. et: İML-də çanaq "*çanaq; gildən*

---

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2000. - s. 205; Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. - Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, - 2008. - s. 76.

² Əsgərov H. Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası / H.Əsgərov. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2006. s. 33-34.

*hazırlanan xörək qabı*³ ~ Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivəsində "saxsı kasa"⁴; çıra ~ çırağ "çırağ"; çümlək "qazan tipində dərin qab"⁵. Bu söz çölmə fonetik variantında "gildən qayrılmış qazan, qab; dopu" mənasında ədəbi dilimizdə⁶, çölməg ~ çölməy ~ çölməx' fonetik variantlarında isə "çölmə; xörək bişirilən saxsı qab" mənasında Azərbaycan dilinin şivələrində müşahidə olunur⁷. Bu sıraya küp, küpçü, təndirbaşı kimi sözləri də aid etmək olar.

Dulusçuluq leksikası ilə müəyyən qədər uyğun gələn leksik təbəqələrdən biri etnoqrafik leksikadır. Etnoqrafik leksika anlayışı dulusçuluq leksikası anlayışından çox genişdir. Belə ki, Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatı, məişəti, mənəviyyatı, adət və ənənələri, dini və etnik mərasimləri ilə bağlı bütün sözlər etnoqrafik leksikanın tərkib hissəsidir⁸.

Məişət leksikası da etnoqrafik leksikanın tərkib hissəsi olduğundan məişətdə istifadə olunan gil qabların adını bildirən sözlər həm etnoqrafik, həm də dulusçuluq leksikasına aid oluna bilər. Məsələn, badə, bardaq, boşqab, çanaq, çölmə, dopu, fincan, kasa, küp, nehrə, nəlbəki, nimçə, piyalə kimi sözlər buna nümunədir. Etnoqrafik leksika ilə dulusçuluq leksikası arasında müəyyən yaxınlıq olsa da, kifayət qədər fərqlər də mövcuddur. Azərbaycan dilinin leksik

---

³ Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan / -Bakı: "Kitab aləmi", -2008. s. 80.

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / Red. A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov. - Bakı: "Şərq - Qərb", - 2007. - s. 89.

⁵ Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan / -Bakı: "Kitab aləmi", -2008. s. 83.

⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: (dörd cildə). / Bakı: "Şərq - Qərb", I c. - 2006. – s.497.

⁷ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / Red. A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov. - Bakı: "Şərq - Qərb", - 2007. - s. 106; Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası / İ.Bayramov. Bakı: "Elm və təhsil", -2011. - s. 109.

⁸ Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası / İ.Məmmədov. - Bakı: "Elm və Təhsil", - 2009. - 22.

sistemində etnoqrafik leksika qeyri-etnoqrafik leksika ilə, dulusçuluq leksikası isə ümumişlək sözlərlə korrelyasiya təşkil edir.

Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının müəyyən qismini dialekt sözləri təşkil edir. Dilçilikdə "dialekt sözləri", "dialektizm" adı altında müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözləri nəzərdə tutulur. Dulusçuluq leksikasına aid hər hansısa sözün azərbaycanlıların yaşadığı müəyyən ərazidə işlənməsi mümkündür. Azərbaycanda dulusçuluq mərkəzləri tarixən ayrıca, xüsusiləşmiş şəkildə fəaliyyət göstərmiş, bu mərkəzlər arasında sıx əlaqələr olmamışdır. Bu da həmin mərkəzlərdə dulus məmulatlarının həm hazırlanma texnologiyasında, həm də onların adlandırılmasında fərqlərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Məsələn, "gil qabın formalaşması başa çatdıqda, hamarlama prosesində yaş qabın üzərindən yığılan gil maddəsi" anlayışı bir dulusçuluq mərkəzində *sıyrıntı*, digər məktəbdə isə *list* sözü ilə ifadə olunur.

Dulusçuluq leksikasına aid sözlərin bir qisminin dialekt leksikası ilə uyğun gəlməsi bu iki leksik təbəqəni eyniləşdirməyə imkan vermir. Hər iki leksik təbəqə fərqli kateqoriyalardır. Dulusçuluq leksikası ilə dialekt leksikası fərqli meyarlar və yanaşmalarla müəyyən olunur.

I fəslin ikinci paragrafı **“Dulusçuluq leksikasının semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu paraqrafda dulusçuluq leksikası tematik baxımdan təsnif olunur. Görkəmli türkoloq K.M.Musayevə görə, konkret bir dilin leksikası tarixinin öyrənilməsinin ən düzgün metodu onun tematik qruplar üzrə tədqiqidir⁹. Dulusçuluq leksikası maddi mədəniyyət leksikasının tərkib hissəsi olduğundan bu leksikada etnosun mədəniyyəti, ətraf aləmə, dünyaya münasibəti də əks olunur. Problemə bu baxımdan yanaşdıqda dulusçuluq leksikasının koqnitiv mahiyyətindən danışmaq lazım gəlir. Linqvokulturologiya baxımından dulusçuluq leksikasında xalqın keçib gəldiyi tarix

---

⁹ Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков / Мусаев К.М. - Москва: Наука, - 1984. – с.82.

daşlaşmış şəkildə indi də yaşayır. Dulusçuluq leksikasında özünü göstərən bu xüsusiyyətləri ortaya çıxarmaq üçün bu sahəyə aid leksik vahidlər müəyyənləşdirilməli, sistem daxilində həmin sistemi əmələ gətirən ayrı-ayrı vahidlər arasındakı semantik əlaqələr üzə çıxarılmalıdır. Bunu yerinə yetirmək üçün dulusçuluq leksikasını tematik cəhətdən təsnif etmək lazım gəlir.

Biz dulusçuluq leksikasını aşağıdakı kimi təsnif etməyi məqbul sayırıq:

1. Dulusçuluqla bağlı peşə və sənət adları ifadə edən leksik vahidlər. çölməkçi, dulusçu, kirəmitbişirən, kirəmitçi, kuzəçi, küpçü, kürəçi, saxsıçı və s..

2. Dulusçuluqda istifadə olunan əmək alətlərinin və onların hissələrinin adlarını bildirən leksik vahidlər: çarx, ətək "dulus çarxının aşağıdakı lövhəsi", qəlib "dulus çarxı", yasdıq "dulus çarxında oxun keçdiyi yer", gəlbəri, küən "dulus kürəsində istini nizamlamaq üçün alət" və s.

3. Dulus məmullatlarının hazırlanması ilə bağlı müxtəlif proseslərin adlarını ifadə edən leksik vahidlər: həş "gil maddəsi ayrıca, yaxud qumla birlikdə əl ilə yoğrularkən gil maddəsinin kənar qatışıqlardan təmizlənməsi", kündələmə "yetişmiş gil maddəsinin düzəldiləcək dulusçuluq məmullatlarının həcminə görə uyğun hissələrə ayrılması", bəzəmə "yaş dulus məmullatının üzərinə bəzək darağı, yaxud dulus bıçağı ilə müəyyən naxışların vurulması" və s.

4. Dulusçuluqda istifadə olunan material və maddələrin adını ifadə edən leksik vahidlər: dəstəvar "dulus məmullatı düzəltmək üçün hazır olan (yetişmiş) gil maddəsi", düyün "yayda quruma nəticəsində payız gilində əmələ gələn quru gil parçası", irqə "sac düzəltmək və təndir qoymaq üçün hazırlanmış palçığa qatılan saxsı ovuntusu" və s.

5. Gil qabların bişirilməsində istifadə olunan xüsusi qurğu və təsisatların adlarını ifadə edən leksik vahidlər: ağız "dulus kürəsini doldurmaq və boşaltmaq üçün kürədə olan deşik", baca "dulus kürəsində istiliyi tənzimləmək üçün deşik", dəm "dulusların gil qabları qurutmaq üçün istifadə etdikləri açıq soba", dudkeş "kürədə odun

yanmasını və kürədəki istiliyi tənzimləmək üçün tikili", külbə "kürədə odun yanmasını və kürədəki istiliyi tənzimləmək üçün tikili" və s.

6. Dulusçuluqda istifadə olunan texniki üsul və naxış adlarını ifadə edən leksik vahidlər: bad "təndir düzəldərkən istifadə olunan dulusçuluq üsulu", boğaz "gil qabların yuxarı hissəsi", dib "dulusun düzəltdiyi təndirin aşağı qatları", dibçək "gil qabların aşağı hissəsi", dodaq "uzunboğaz qabların üst tərəfi" və s.

7. Sudan, eləcə də digər mayelərdən istifadə etmək üçün işlədilən məişət əşyalarının və onların hissələrinin adını bildirən leksik vahidlər: ayaq "saxsı piyalə", dəngənə "piyalə", tip "bardaqdan böyük su qabı", cürdək "gildən, saxsıdan, şüşədən və s. materialdan qayrılan darboğazlı su qabı" və s.

8. Su təchizatı ilə bağlı vasitələrin adlarını bildirən leksik vahidlər: çolaqov "quyunun ağzını bağlamaq üçün saxsı qapaq", daxil "suyun sərnicə daxil olması üçün saxsıdan düzəldilmiş yer", güyüm "içərisi ilə su aparmaq üçün qısa saxsı truba", quyubaşı "quyunun ağzını bağlamaq üçün saxsı qapaq", tüng "saxsı su borusu", sərnici (bulaq sərnici) "paylayıcı saxsı boru" və s.

9. Yemək hazırlamaq üçün işlədilən məişət əşyalarının və onların hissələrinin adını bildirən leksik vahidlər: dopu "ağzı və dibi dar, qarnı isə gen, kiçik kürə şəklində saxsı qab", badi "saxsı nimçə", baqala "kiçik saxsı qab", xum "böyük saxsı küp", lengər "nəlbəki", bəqqə "süd sağmaq üçün kiçik saxsı qab", suxura "çini qab adı" və s.

10. Gildən hazırlanmış məişət əşyalarının və digər predmetlərin adlarını ifadə edən leksik vahidlər: burbuğ "saxsıdan düzəldilmiş qədim çalğı aləti", kirəmit "damların üstünü örtmək üçün gil, ya sementdən hazırlanan novşəkili lövhəcik", çıraq "gildən hazırlanan işıqlandırıcı cihaz", dibçək "içinə torpaq tökülərək gül, kol və başqa bitkilər əkilən qab" və s.

Dulusçuluq leksikasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, dulusçuluq leksikası xüsusi sahə leksikasıdır. Bu sahəyə aid ayrı-ayrı leksik vahidlər dulus məmulatının hazırlanmasının bütün mərhələlərini özündə əks etdirir.

I fəslin üçüncü paragrafı **“Dulusçuluq leksikası linqvokulturoloji mənbə kimi”** adlanır. Dilin mədəniyyətlə bağlı cəhətlərinin, dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir və son dövr dilçilikdə dilin bu müstəvidə öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Bu, "mədəniyyət" konseptini müəyyən etmək yolu ilə dili milli-mədəni dəyər kimi öyrənmək deməkdir. T.N.Snitko linqvokultura terminini aşağıdakı kimi təyin edir: *"Linqvokultura həm dil, həm də mədəniyyət aləmində özünü göstərən, eləcə də dil və mədəniyyətin əlaqələrinin digər tipləri ilə, yəni digər linqvoturalarla müqayisədə təzahür edən dil və mədəniyyət əlaqəsinin xüsusi tipidir"*.¹⁰

Linqvokulturologiyada hər hansı bir leksik vahid həmin vahidin yaratdığı assosiasyalar zəminində tədqiqata cəlb olunur. Qeyd edək ki, linqvokulturologiyanın təşəkkül tapması təkcə dilçilərin deyil, eləcə də dili araşdıran digər tədqiqatçıların qarşısında geniş fəaliyyət sahəsi açır, bir neçə istiqamətin kəsişməsində meydana çıxan humanitar elmlərin işlənilib hazırlanması perspektivlərini genişləndirir. Başqa sözlə desək, linqvistik tədqiqatlarda ekstralinqvistik məlumatların cəlb olunması ənənəvi dilçiliyin imkanlarını daha da artırır. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasına da məhz bu cəhətdən yanaşmaq mümkündür. Çünki dulusçuluq sənətkarlığın bir sahəsi olmaq etibarını ilə maddi mədəniyyəti özündə əks etdirir.

Maddi mədəniyyətlə mənəvi mədəniyyət arasına sədd çəkmək mümkün olmadığından maddi mədəniyyət nümunələrində də xalqın, etnosun dünyagörüşü, ətraf aləmə münasibəti, daxili aləmi əks olunur. Dulus məmulatları üzərində ilan fiquru təsvirinin qoruyucu məqsəd daşıya biləcəyini göstərən tədqiqatçı yazır ki, heyvanların gil qablarda əks olunması dövrün sənətkarlarının təbiətə baxışlarının bədii ifadəsidir. Bunlar müxtəlif etiqad və inam nəticəsində meydana gəlmişdir. Sonradan isə insanlar sitayiş etdikləri və ovladıqları

---

¹⁰ Снитко Т.Н. Предельные понятия в западной и восточной лингвокультурах. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук, Краснодар: 1999. -с. 3.

heyvanları, quşları məişətdə işlədilən qablar üzərində əks etdirməyə başlamışlar.

Linqvokulturoloji baxımdan çox böyük informasiya daşıyan sözlərdən biri də küp sözüdür. Bundan əlavə, dilimizdə küpçə, küpə, küpəcik sözləri də var. Küp və küpə sözlərinin semantik tutumunda müəyyən fərqlilik müşahidə olunur. Belə ki, küp sözü iri, böyük həcmli saxsı qabların adı kimi, küpə sözü isə nisbətən kiçik həcmli qabların adı kimi istifadə olunur. Dilimizdə işlənən küpə salmaq, küpə qoymaq ifadələri də bunu aydın şəkildə göstərir.

Küp sözünün yaratdığı ilkin assosiasiyalardan biri "spirtli içki" anlayışıdır. Daim sərxoş halda olan adam haqqında deyilən "küp dibində yatan", yaxud "küp dibində yatır" ifadələri bu assosiasiyanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır ("xumun dibində yatan" ifadəsi ilə müqayisə et). "Həddindən artıq spirtli içki (şərab) içmək" mənasında işlənən küpünə girmək ifadəsi də bu əsasda əmələ gəlmişdir.

Küp sözünün yaratdığı assosiasiyalardan biri də "qarınqululuq" semantikasındadır. Güman etmək olar ki, bu semantikanın yaranmasında sözügedən dulus məmulatının həcmi xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycan dilində "acgözlüklə yemək, aşırmaq, tıxmaq, ötürmək" mənasında küpəmək leksik vahidi müşahidə olunur. Həmin söz metaforik adlandırma nəticəsində meydana çıxmışdır. Yəni insanın qarını küpə bənzədilmişdir. Burada insanın acgözlüklə qarını doldurması ilə küpün ərzaq məhsulları ilə doldurulması müqayisə edilmişdir.

Küp sözünün yaratdığı assosiasiyalardan biri də başqa dünya ilə əlaqədir. Ola bilsin ki, ölümlərin küp qablarda dəfn olunması küp sözünün belə bir assosiasiya yaratmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan nağıllarında tez-tez rast gəlinən küpəgirən qarı obrazı da mifik görüşlərdə başqa dünyanın adamı hesab olunur. Bu paraqrafdada xum, qazan kimi dulusçuluq sözlərinin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur.

Dissertasiya işinin II fəslində "Azərbaycan dili dulusçuluq leksikasının struktur xüsusiyyətləri və zənginləşməsi yolları" adlanır və 4 paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqraf sadə sözlərə həsr

olunmuşdur. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının araşdırılması göstərir ki, bu leksikada sadə quruluşa malik leksik vahidlər düzəltmə və mürəkkəb quruluşa malik leksik vahidlərdən çoxdur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, sadə quruluşa malik dulusçuluq sözləri bu leksikanın ayrı-ayrı tematik qruplarını əhatə edə bilər. Dulusçuluq leksikasındakı sadə quruluşa malik sözlər sözün tərkibindəki hecaların sayı baxımından bir, iki və üç hecalıdır. Qeyd edək ki, bir hecadan ibarət dulusçuluq sözləri azdır və həmin sözlər sözün səs tərkibi baxımından fərqli quruluşlara malikdir: VC, CVC, CVCC. Ümumən, dulusçuluq leksikasında 25 təkhecalı sadə söz var ki, bunlardan da 19-u CVC strukturundadır. İkihecalı sadə dulusçuluq sözləri daha çox CVCV, CVCVC, CVCCV və CVCCVC quruluşuna malikdir. Belə ki, sadə quruluşa malik 120 dulusçuluq sözdən 110-u bu quruluşdadır. Üç hecalı sadə dulusçuluq sözləri iki hecalı sözlərlə müqayisədə kifayət qədər azdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında bu qəbildən olan leksik vahidlərin sayı 50-ə yaxındır. Buna baxmayaraq, həmin sözlərin 18 struktur tipi mövcuddur. Araşdırma göstərir ki, üç hecalı dulusçuluq sözləri daha çox CVCVCVC, CVCCVCV və CVCVCV strukturlarında müşahidə olunur. Dörd hecalı sadə dulusçuluq sözləri, demək olar ki, yoxdur. Belə ki, araşdırma nəticəsində bu quruluşda olan iki söz müəyyənləşdirilmişdir.

İkinci paraqraf dulusçuluq leksikasındakı düzəltmə sözlərə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasındakı düzəltmə quruluşa malik leksik vahidləri hansı nitq hissəsindən yaranmasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Adlardan ad düzəldən şəkilçilərin vasitəsi ilə yaranan dulusçuluq sözləri: a) -ça⁴ şəkilçisi: badyaça, səhəngçə və s. b) -çı⁴ şəkilçisi: çölməkçi, kirəmitçi və s. c) -lıq⁴ şəkilçisi. çölməkçilik, dulusçuluq və s. ç) -xana şəkilçisi: dulusxana, qabxana. d) -dan şəkilçisi: güləbdən, şamdan.

2. Feillərdən ad düzəldən şəkilçilərin vasitəsi ilə yaranan dulusçuluq sözləri: a) -ma² şəkilçisi: bəzəmə, bişirilmə, lehimləmə və s. b) -q,-ıq⁴ şəkilçisi: daraq, oyuq. c) -ıntı⁴ şəkilçisi: sıyrıntı. Dulusçuluq leksikasındakı düzəltmə sözlər, əsasən, -çı⁴, -lıq⁴, -ça², -

ma² şəkilçiləri ilə düzəlir. Digər sözdüzəldici şəkilçilərin (-ıntı, -xana, -q və s.) bu leksikanın formalaşmasında rolu çox azdır.

Üçüncü paraqraf dulusçuluq leksikasındakı mürəkkəb sözlərə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının müəyyən qismini mürəkkəb quruluşlu sözlər təşkil edir. Mürəkkəb quruluşa malik sözlər dulusçuluq leksikasının cüzi bir hissədir və yaranma üsulu baxımından da rəngarəng deyil. Bu sözləri aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

1. İkinci növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşmış dulusçuluq sözləri: həlimqabı, quyubaşı və s.

2. Təsirlik hallı feili birləşmə modelində formalaşmış dulusçuluq sözləri. Bu modeldə olan dulusçuluq sözlərinin birinci komponenti bir qayda olaraq isimlərlə ifadə olunur. İkinci komponentlərinin ifadəsi baxımından bu qəbildən olan dulusçuluq sözlərinin iki tipini göstərmək olar: a) mürəkkəb sözün birinci komponenti isimlərlə, ikinci komponenti isə -an² şəkilçili feili sifətlərlə ifadə olunur: aşızən, külçəbasan və s. b) mürəkkəb sözün birinci komponenti isimlərlə, ikinci komponenti isə -ma² şəkilçili feili isimlərlə ifadə olunur. Müq. et: dəmalma, dodaqçıxarma, içaçma və s.

3. Yanaşma əlaqəsinə girmiş iki ismin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb dulusçuluq sözləri. Bu model dulusçuluq leksikasında yalnız bir sözlə - sacayaq sözü ilə təmsil olunur.

4. Sadə sifətlə sadə ismin yanaşma əlaqəsinə girməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb quruluşlu dulusçuluq sözləri. Bu model də dulusçuluq leksikasında bir sözlə təmsil olunur: tayqulp.

5. Sayla düzəltmə sifətin yanaşma əlaqəsinə girməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb quruluşlu dulusçuluq sözləri. Bu model dulusçuluq leksikasında dördəyaxlı "sacayaq növü" sözü ilə təmsil olunur. Ümumən, mürəkkəb quruluşlu sözlər bu leksikanın cüzi bir hissəsini təşkil edir.

Dördüncü paraqraf dulusçuluq leksikasında metaforik söz yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Metafora adı altında iki əşya və ya hadisənin hər hansı bir münasibətinin uyğunluğu əsasında sözün məcazi mənada işlənməsi nəzərdə tutulur. Əşya və hadisələr

arasındaki uyğunluqlar müxtəlif xarakterə malik olduğuna görə metafora dünya dillərində ən geniş yayılmış dil təzahürlərindən biri hesab olunur.

Dilçilikdə metaforalar dilin zənginləşməsi üsulu kimi də araşdırılır. T.Əfəndiyeva bu münasibətlə yazır ki, metafora dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən, onun terminoloji leksikasını daima artıran nitq vahidlərindəndir. Dilimizdə terminlərin əksəriyyəti metaforlaşma prosesi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Odur ki, metafora dilin obrazlı vasitələrindən biri olmaqla bərabər, həm də dilin faydalı və xeyirli hadisələrindəndir¹¹ Metaforik üsulla söz yaradıcılığı leksik yolla söz yaradıcılığının tərkib hissəsidir. Azərbaycan dilində metaforlaşmaya meyilli olan söz qrupları var. İnsanın bədən üzvlərinin adları, zaman və məkan semantikalı bəzi sözlər, qiymətli metal və parça adları metaforlaşmaya daha çox meyillidirlər. D.Aksan bu münasibətlə yazır ki, metaforalar daha çox insanın özünə ən yaxın bildiyi öz bədən üzvlərinin adlarında, vücudu ilə əlaqəli anlayışlarda özünü göstərir¹². Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında metafora yolu ilə yaranmış leksik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İnsanın bədən üzvlərinin adının metaforlaşması nəticəsində yaranan dulusçuluq sözləri: ağız, boğaz, dodaq, daban göz.
2. Məişət əşyalarının adlarını bildirən sözlərin metaforlaşması nəticəsində yaranan dulusçuluq sözləri: bıçaq, buşqab (< boşqab), çanax, daxıl, daraq, dibçək, dudkeş, güyüm, iy, qələm, satıl, sərnic, sulakan, tıxanc, yasdıq, zəncir.
3. Məkan münasibəti bildirən sözlərin metaforlaşması nəticəsində yaranan dulusçuluq sözləri: ətək, mədən zir.
4. Bəzi ümumişlək sözlərin metaforlaşması nəticəsində yaranan dulusçuluq sözləri: ana, beçə, buta, çini, dəm, düyün, köbə, kündə, qəlib, naxış, tikə.

---

¹¹Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı (Bədii üslub) /

T.Əfəndiyeva. - Bakı: Elm, - 1980. s.82.

¹²Aksan D. Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim / D.Aksan. - Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, - 1995. s.507.

5. Proses ifadə edən sözlərin metaforlaşması nəticəsində yaranan dulusçuluq sözləri: oyma, yetişmə, yoğurma. 6. Silah anlayışı ifadə edən sözlərin metaforlaşması nəticəsində yaranan dulusçuluq sözləri: ox, tapança.

Dissertasiya işinin III fəslı “**Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının mənşə xüsusiyyətləri**” adlanır və 3 paraqrafdan ibarətdir. Bu fəslin birinci paraqrafı “**Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikası**” probleminə həsr olunub. Məlum olduğı kimi, hər hansı bir dilin lüğət tərkibində həmin dilin daşıyıcılarının dünyanın digər xalqları ilə olan əlaqələri öz əksini tapır. Yəni dilin leksikasında dil daşıyıcılarının keçib gəldiyi tarix yaşayır.

Dillər qarşılıqlı əlaqədə olarkən bir-birlərinə təsir edirlər. Bu təsir ilk növbədə dillərin leksikasında özünü göstərir. Lakin xalqların maddi və mənəvi mədəniyyəti də bu təsirin altında olur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini mənşə baxımından araşdıran dilçilər ayrı-ayrı leksik vahidlərin istifadə olunmasına əsaslanaraq müxtəlif təsniflər vermişlər. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikası dilin leksik sisteminin tərkib hissəsi olmaq baxımından həmin leksik sistemə aid bütün xarakterik cəhətlərə malikdir. Bu mənada Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasını mənşə baxımından aşağıdakı kimi təsnif etməyi məqbul hesab edirik:

1. Türk mənşəli leksik vahidlər. Buraya həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində istifadə olunan dulusçuluq sözləri, eləcə də yalnız Azərbaycan dilində işlənən türk mənşəli leksik vahidlər aid olunur.

2. Alınma leksik vahidlər. Buraya Azərbaycan dilinə digər dillərdən (ərəb, fars, Çin, rus və s.) keçmiş və Azərbaycan dili dulusçuluq leksikasında istifadə olunan leksik vahidlər aid olunur.

Bu fəslin ikinci paraqrafı “Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında türk mənşəli leksik vahidlər” adlanır. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur və bu dilin leksikasının əsasını da türk mənşəli sözlər təşkil edir. Türk dillərinin leksik tərkibi uzun sürən tarixi inkişafın məhsuludur. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş leksik vahidlər bu gün də hər hansı bir türk dilinin leksik

tərkibinin əsasını təşkil edir. F.Zeynalov haqlı olaraq yazır ki, bu dillərin leksik tərkibində özünü göstərən xalis türk mənşəli qədim sözlərin əksəriyyəti (xüsusilə lügət fonduna aid olan sözlər) kiçik fonetik dəyişmələrlə bu və ya digər türk dilində müşahidə olunur.¹³ Azərbaycan dilçiliyində ümumtürk mənşəli sözlərlə əsl Azərbaycan mənşəli sözlərin fərqləndirilməsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Biz H.Əsgərovun ümumtürk mənşəli sözlərlə əsl Azərbaycan sözlərini ayırmaq üçün müəyyənləşdirdiyi kriteriyaları daha düzgün hesab edirik. Onun fikrincə, ümumtürk (ümumaltay) mənşəli sözlərlə əsl Azərbaycan sözlərini bir-birindən ayırmaq üçün bu sözlərin qədim türk yazılı abidələrinin dilində, eləcə də müasir türk dilləri və şivələrində işlənilib-ışlənməməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasında işlənən hər hansı söz qədim türk yazılı abidələrinin dilində, eləcə də müasir türk dilləri və şivələrində mövcuddursa və yaxud həmin söz digər türk dillərində də işlənirsə, o halda onu ümumtürk mənşəli söz hesab etmək olar. Əgər hər hansı leksik vahid bu xüsusiyyətə malik deyilsə, onu Azərbaycan mənşəli söz hesab etmək lazım gəlir.¹⁴

Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının tərkibində hər iki qrupa aid onlarla söz vardır. Başqa sözlə desək, ümumtürk mənşəli sözlərlə əsl Azərbaycan sözləri dulusçuluq leksikasının əsasını təşkil edir. Dissertasiya işində dulusçuluq leksikasında müşahidə edilən bardaq, bart, badya // bayda, badyaça, bad, badkeş, badi, badiyə, badiçə, kəndi, qov, köbə, küp, küpə, küpçü, küpəcik, küpəgilə, kuzə, qab, qabçağ, qum, sənək, sibinc sözlərinin etimologiyası barədə mülahizə irəli sürülür, qohum türk dilləri, eləcə də digər Altay dillərinin materialları müqayisəyə cəlb olunmaqla həmin mülahizələr əsaslandırılır.

---

¹³ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya) / F.Zeynalov. - Bakı: "MBM" nəşriyyatı, -2008. – s. 40.

¹⁴ Əsgərov H. Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası / H.Əsgərov. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2006. s. 310.

Tədqiqat işinin III fəslinin sonuncu paragrafı **“Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında alınma leksik vahidlər”** adlanır. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının müəyyən qismini başqa dillərdən alınmalar təşkil edir. Nəzəri dilçilik ədəbiyyatında da qeyd olunduğu kimi, dünyada yalnız özünəməxsus sözlərə malik dil yoxdur. Dünyanın bütün dillərində az və ya çox dərəcədə başqa dillərdən alınmış sözlər vardır. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasındakı alınma sözləri alınma mənbəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ərəb və fars mənşəli alınmalar;
2. Rus və Avropa mənşəli alınmalar;
3. Çin mənşəli alınmalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında ərəb və fars mənşəli alınmalar daha çoxdur. Digər mənbələrdən alınanlar onlarla müqayisədə azdır. Bu qəbildən olan leksik vahidlərin qarşılıqlı münasibətində də müəyyən fərqlər var. Belə ki, ərəb mənşəli alınma sözlər yalnız yazı vasitəsi ilə, fars mənşəli alınmalar isə həm yazılı, həm də şifahi yolla dilimizə keçmişdir. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında ərəb mənşəli alınmalarla müqayisədə fars mənşəli alınmalar üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasındakı aşağıdakı sözləri ərəb və fars dillərindən alınmış leksik vahidlərə aid etmək olar: badə "şərab piyaləsi", dəsti "kiçik bardaq, saxsı su qabı", fəğfuri "çini qab-qacaq", kasa "kasa", kaşı "1. üzərinə parlaq şirdən naxış çəkilməmiş gil çini qab; 2. adətən, divarların səthinə bəzək üçün vurulan üzü naxışlı çini", qədəh "cam, piyalə", manqal "içində od qalamaq üçün dəmirdən, misdən və ya gildən qayrılmış müxtəlif biçimli qab", tabaq "tabaq, bulud", gil "1. palçıq; 2. suvaq üçün palçığa yararlı olan dənəli çökmə süxur", tənəkar "qırılmış saxsı qabları yapışdırmaq üçün lehim", tüng "qrafin, sürahi" və s.

Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: bulud (rusca blyudo sözündən) "böyük boşqab,

uzunsov və ya girdə, dayaz iri boşqab", kafel (almanca Kachel) "üzərinə şir çəkilməmiş çox nazik kərpic; kaşı", keramika (yunanca keramike) "dulusçuluq məmulatı; saxsı istehsalı; dulusçuluq", kirəmit "damların üstünü örtmək üçün gil, ya sementdən hazırlanan novşəkili lövhəcik" və s.

Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında Çin dilindən alınmış bir söz - şir "saxsı qabların üzərinə çəkilən şüşəyə oxşar parlaq ərinti" sözü istifadə olunur. Tədqiqat işində bu söz müxtəlif dillərin materialları əsasında araşdırılır.

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Dulusçuluq leksikası məhdud istifadə dairəsinə malik leksik təbəqədir. Bu leksikanı əks etdirən ayrı-ayrı sözlər dulus sənəti ilə məşğul olan şəxslərin nitqində müşahidə olunur, digər şəxslər tərəfindən başa düşülmür. Dulusçuluq leksikasına aid onlarla söz nə izahlı, nə də dialektoloji lüğətlərdə qeydə alınmışdır. Bununla belə, dulusçuluq leksikasına aid sözlərin müəyyən qismi ümumişlək sözlərdir. Bunlar, əsasən, dulus məmulatlarının hazırlanmasında istifadə olunan material və maddə adlarını, eləcə də məişətdə işlədilən gil qabların adlarını bildirən sözlərdir.

2. Dulusçuluq leksikası ilə bağlı "dulusçuluq terminləri" ifadəsinin işlədilməsi elmi cəhətdən yanlışdır. Terminlər elmi üsluba, elmi dilə xasdır, elmin və texnikanın hər hansı bir sahəsi ilə bağlıdır. Dulusçuluq leksikası isə üslubi baxımdan neytral leksikadır. Dulusçuluq leksikasının etnoqrafik leksika ilə müəyyən uyğunluqları olsa da, bu iki leksika bir-birindən fərqlənir. Hər iki leksik təbəqə məhdud istifadə dairəsinə malik olsa da, dulusçuluq leksikası dilin sosial qruplar, dialekt leksikası isə dilin ərəzi diferensiasiyasını əks etdirir.

3. Dulusçuluq leksikasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, dulusçuluq leksikası xüsusi sahə leksikasıdır. Bu sahəyə aid ayrı-ayrı leksik vahidlər dulus məmulatının hazırlanmasının bütün mərhələlərini özündə əks etdirir. Dulusçuluq sözləri semantik sahə daxilində tematik qruplara ayrılır ki, bu da dulusçuluq sənətinin özünün xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

4. Dulusçuluq leksikasının linqvokulturoloji baxımdan araşdırılması göstərir ki, bu leksikaya aid ayrı-ayrı vahidlər qədim azərbaycanlıların həyat tərzi, adət-ənənələri, həyat yaşantıları və həyatdan gözləntiləri barədə çox vacib informasiya daşıyıcısı hesab oluna bilər.

5. Dulusçuluq leksikasında sadə quruluşa malik dulusçuluq sözləri geniş istifadə dairəsinə malikdir. Sadə quruluşlu dulusçuluq sözləri içərisində iki hecadan ibarət sözlər kəmiyyət baxımından daha çoxdur. Bu leksikada bir hecalı sadə sözlər struktur baxımdan fərqli quruluşlara (VC, CVC, CVCC) malik olsa da, bunların içərisində CVC quruluşlu sözlər üstünlük təşkil edir. İki hecalı sözlər içərisində CVCVC, CVCCV, CVCCVC, qismən də CVCV tipli sözlər daha işləkdir. Üç hecalı sözlər iki hecalı sözlərdən sayca az olsa da, bir hecalı sözlərdən çoxdur və onların içərisində CVCVCVC, CVCVCV, CVCCVCV tipli sözlər daha çox işlənir. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında dörd hecalı sadə sözlər, demək olar ki, yoxdur. Belə quruluşa malik yalnız iki söz var.

6. Dulusçuluq leksikasındakı düzəltmə quruluşlu sözlər sadə quruluşa malik sözlərdən kəmiyyətcə azdır. Düzəltmə quruluşa malik dulusçuluq sözləri həm adlardan, həm də feillərdən Azərbaycan dilinin sözyaradıcılığı prosesinə uyğun şəkildə ayrı-ayrı sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması yolu ilə əmələ gəlir. Bu sözlər, əsasən, $-çi^4$, $-liq^4$, $-ça^2$, $-ma^2$ şəkilçiləri ilə düzəlir.

7. Mürəkkəb quruluşa malik sözlər dulusçuluq leksikasının cüzi bir hissəsini təşkil edir və struktur-semantik baxımdan rəngarəng deyildir.

8. Dulusçuluq leksikasının müəyyən qismi sözün əsas mənasının bənzətmə yolu ilə keçməsi yolu ilə yaranmışdır və onlar ayrı-ayrı tematik qrupları əhatə edir. Məlumdur ki, dilimizdə metaforlaşmaya meyilli söz qrupları vardır və bunların içərisində insanın bədən üzvlərinin adını bildirən sözlər, məişət əşyalarının adını bildirən sözlər metaforlaşaraq dulusçuluqla bağlı müəyyən realiyaları ifadə edirlər.

9. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının əsas hissəsini türk mənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlər dulusçuluq sənəti ilə bağlı müxtəlif realiyaları (dulusçuluqda istifadə olunan maddə, alət adları, dulus məmulatının hazırlanması ilə bağlı proses adları, gildən hazırlanmış məişət əşyalının adları və s.) ifadə edir. Bununla yanaşı, dulusçuluq leksikasında ərəb, fars, rus, Avropa, Çin dilindən alınmış leksik vahidlər də var. Rus və Avropa dillərindən alınmış dulusçuluq sözləri ərəb və fars sözləri ilə müqayisədə azdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilində dulusçuluq leksikası // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika konfransı, – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, – 2013, – s. 300-302.

2. Dulusçuluq məmulatlarının hazırlanmasında istifadə olunan naxış adları // Gəncə Dövlət Universitetinin “Elmi Xəbərlər”inin fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – Gəncə: – 2015. №1, – s. 165-169.

3. Dulusçuluq leksikası linqvokulturoloji mənbə kimi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2015. №4, s. – 56-61.

4. Характерные особенности гончарной лексики // – Киев: Язык и культура, – 2015, – Выпуск 18, – стр. 177-185.

5. Dulusçuluq leksikasının semantik xüsusiyyətləri// B.Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfrans, – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, –2015, – s. 390-396.

6. Dulusçuluq leksikasında metaforik söz yaradıcılığı // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2016, №1, – s. 101-105.

7. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında sadə sözlər // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016, №9, – s. 175-178.

8. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasında düzəltmə sözlər // – Bakı, – 2016, №4, – s.54-58.

9. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasının alınmalar hesabına zənginləşməsi // Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150 illik yubileyinə həsr olunmuş “XXI əsrdə elm və təhsil: nəzəriyyə və təcrübə” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Kars: Qafqaz Universiteti, – 2020, s. – 122-125.

10. Difficult words in pottery vocabulary of the Azerbaijan language // – Одеса: Вчені записки. Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. – 2021. Том 32 (71) № 6, Частина 2, – с. 1-6.

Dissertasiyanın müdafiəsi 15 mart 2022 ci il tarixdə saat 11⁰⁰ Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan, Sumqayıt şəhəri, 43cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 12 fevral 2022 – ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.02.2022
Kağız formatı:
Həcm: 40.747
Tiraj: 100